ketma-ketligi asosida izohlash mumkin. Bunda muhim jihat shundaki, tasavvufiy merosni zamonaviy diniy yoki siyosiy tushunchalar bilan aynanlashtirib yubormaslik lozim. Tasavvuf tarixiy jihatdan turli maktab va tariqatlarni o‘z ichiga olgan murakkab hodisa bo‘lib, uning barcha vakillarining qarashlarini yagona "bag‘rikenglik modeli"ga keltirish metodologik jihatdan to‘g‘ri bo‘lmaydi. Biroq Yassaviy, Rumiy, Naqshband va Navoiy merosida inson qadrini ulug‘lash, mehr-oqibat, ruhiy poklanish va ezgulik kabi qadriyatlarning kuchli ekanligi kuzatiladi.

Dinlararo muloqotning zamonaviy shakllari esa faqat ma’naviy qadriyatlarga emas, balki huquqiy tenglik, inson huquqlari, o‘zaro hurmat va konstruktiv kommunikatsiyaga ham tayanadi. Shu sababli tasavvufiy merosni bugungi sharoitda ma’naviy-axloqiy asos sifatida qo‘llash, uni zamonaviy huquqiy va institutsional mexanizmlar bilan uyg‘unlashtirish maqsadga muvofiqdir.

Tadqiqotda aniqlanishicha, tasavvufda bag‘rikenglikning asosiy ildizlari insonning ichki ma’naviy tarbiyasi va nafsni nazorat qilish g‘oyalariga borib taqaladi. Tasavvufiy insonparvarlik inson qadr-qimmatini tashqi mansublikdan ustun qo‘yish, mehr-oqibat va ezgulikni targ‘ib qilish orqali namoyon bo‘ladi. Jaloliddin Rumiy merosida muhabbat va o‘zaro tushunish turli diniy va madaniy guruhlar o‘rtasidagi muloqot uchun muhim ma’naviy asos sifatida namoyon bo‘ladi.

Naqshbandiya ta’limotida ruhiy kamolot kundalik hayot va ijtimoiy mas’uliyat bilan uyg‘un holda talqin qilinadi. Ahmad Yassaviy va Alisher Navoiy merosida insonning axloqiy kamoloti, xalqparvarlik, mehr-oqibat va ezgulik g‘oyalari markaziy o‘rin egallaydi. Tasavvufiy qadriyatlarning zamonaviy ahamiyati ularni dinlararo muloqot, madaniyatlararo hamkorlik va yoshlarning ma’naviy-axloqiy tarbiyasi bilan bog‘liq holda qayta talqin qilish imkoniyatida namoyon bo‘ladi.

Xulosa (Conclusion). Tasavvuf ta’limotidagi bag‘rikenglik va insonparvarlik g‘oyalari insonning ichki dunyosini takomillashtirish orqali jamiyatdagi o‘zaro munosabatlarni yaxshilashga qaratilgan ma’naviy-axloqiy konsepsiyani shakllantiradi. Ahmad Yassaviy, Jaloliddin Rumiy, Bahouddin Naqshband va Alisher Navoiy merosini qiyosiy o‘rganish, ularning qarashlarida muhabbat, sabr, saxovat, kechirimlilik, inson qadrini e’zozlash va ezgulik kabi umumiy qadriyatlar muhim o‘rin tutganini ko‘rsatadi. Tasavvufning tarixiy tajribasi zamonaviy dinlararo muloqotning to‘g‘ridan to‘g‘ri modeli sifatida emas, balki o‘zaro hurmat, insonparvarlik va ma’naviy mas’uliyatni shakllantiruvchi falsafiy-ma’rifiy manba sifatida ahamiyatlidir. Shu bois tasavvufiy merosni ilmiy va tanqidiy asosda o‘rganish yoshlarning ma’naviy-axloqiy dunyoqarashini boyitish, bag‘rikenglik madaniyatini rivojlantirish hamda jamiyatda tinchlik va hamjihatlik qadriyatlarini mustahkamlashga muhim ahamiyat kasb qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Chittick W.C. Sufism: A Beginner’s Guide. Oxford, Oneworld Publications, 2000, 224 p.

(2). Corbin H. Alone with the Alone: Creative Imagination in the Sufism of Ibn ‘Arabi. Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1998, 406 p.

(3). Trimingham J. Spencer. The Sufi Orders in Islam. Oxford, United Kingdom: Clarendon Press,1971, p.333.

(4). Rumi Jalal al-Din. The Masnavi, Book One. Translated with an Introduction and Notes by Jawid Mojaddedi. Oxford, United Kingdom: Oxford University Press, 2004, 271 p.

(5). Ahmad Yassaviy. Devoni hikmat. Toshkent, "Movarounnahr", 2004, 83-bet.

(6). Sultanova R. From Shamanism to Sufism: Women, Islam and Culture in Central Asia. London: I.B. Tauris, 2011, 36-bet.

Bobomurodova Mehriniso Bobomurodovna (Buxoro davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi, Buxoro ilg‘or kasbiy mahorat texnikumining ishlab chiqarish ta’limi bo‘yicha direktor o‘rinbosari)

BAHMANYOR QARASHLARIDA INSON, AQL VA MA’NAVIY KAMOLOT MASALASI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada XI asr Sharq peripatetik falsafasi vakili Abulhasan Bahmanyorning inson, aql va ma’naviy kamolot haqidagi qarashlari tahlil qilinadi. Mavzuning dolzarbligi aql, nafs va bilimning inson kamoloti bilan bog‘liqligini yaxlit yoritish zarurati bilan belgilanadi. Tadqiqotda tarixiy-falsafiy, qiyosiy va tizimli tahlil usullaridan foydalanildi. "Kitob at-tahsil" va zamonaviy tadqiqotlar asosida aqlning bilish, o‘zini anglash va kamolotdagi o‘rni aniqlandi. Maqolaning ilmiy-amaliy ahamiyati Bahmanyor g‘oyalarini yoshlarning tafakkur va ma’naviy tarbiyasi bilan bog‘liq holda talqin etishdan iborat.*

Kalit so‘zlar: *Bahmanyor, Ibn Sino, inson, aql, nafs, ma’naviy kamolot, axloq, ma’rifat, Sharq peripatetizmi.*

Бобомуродова Мехринисо Бобомуродовна (Независимый исследователь Бухарского государственного университета, заместитель директора по производственному обучению Бухарского техникума передового профессионального мастерства)

ПРОБЛЕМА ЧЕЛОВЕКА, РАЗУМА И ДУХОВНОГО СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ВО ВЗГЛЯДАХ БАХМАНЯРА

Аннотация. *В статье анализируются взгляды Абульхасана Бахманяра, представителя восточного перипатетизма XI века, на человека, разум и духовное совершенствование. Актуальность темы связана с необходимостью целостного рассмотрения взаимосвязи разума, души и знания с человеческим совершенствованием. Использованы историко-философский, сравнительный и системный методы. На основе «Китаб ат-тахсиль» и современных исследований определена роль разума в познании, самопознании и совершенствовании человека. Научно-практическая значимость статьи состоит в интерпретации этих идей в контексте интеллектуального и духовно-нравственного воспитания молодежи.*

Ключевые слова: *Бахманяр, Ибн Сина, человек, разум, душа, духовное совершенствование, нравственность, просвещение, восточный перипатетизм.*

Bobomurodova Mehriniso Bobomurodovna (Independent researcher at Bukhara State University; Deputy Director for Industrial Training, Bukhara Advanced Vocational Skills Technical School)

THE PROBLEM OF THE HUMAN BEING, INTELLECT AND SPIRITUAL PERFECTION IN BAHMANYAR'S VIEWS

Annotation. *This article analyzes Abulhasan Bahmanyar's views on the human being, intellect and spiritual perfection. The relevance of the topic lies in the need to examine the relationship between intellect, soul, knowledge and human perfection as an integral problem. Historical-philosophical, comparative and systematic methods are applied. Drawing on Kitab al-tahsil and modern scholarship, the study identifies the role of intellect in cognition, self-knowledge and human perfection. Its scientific and practical contribution is the interpretation of these ideas in relation to the intellectual and moral education of young people.*

Keywords: *Bahmanyar, Ibn Sina, human being, intellect, soul, spiritual perfection, morality, enlightenment, Eastern Peripatetic philosophy.*

Kirish. Sharq falsafiy tafakkurida inson, aql va ma'naviy kamolot masalasi muhim o'rin egallagan. IX–XI asrlarda Forobiy, Ibn Sino va ularning falsafiy an'anasini davom ettirgan mutafakkirlar insonning mohiyati, bilish qobiliyati, aqliy salohiyati va kamolotga erishish imkoniyatini falsafiy jihatdan izohlashga intildilar. Ushbu an'anada inson faqat jismoniy mavjudot sifatida emas, balki aql orqali borliqni anglaydigan, o'z faoliyatini tartibga soladigan va o'zini takomillashtira oladigan mavjudot sifatida talqin qilinadi.

Abulhasan Bahmanyor ibn Marzubon (vaf. 458/1066) Ibn Sinoning bevosita shogirdlaridan biri bo'lib, uning ilmiy merosi XI asr Avitsenna maktabining shakllanishi va davomiyligini o'rganishda muhim manbadir. Bahmanyorning asosiy asari "Kitob at-tahsil" mantiq, tabiiyot va metafizika masalalarini qamrab oladi hamda Ibn Sino bilan olib borilgan ilmiy munozaralarning ayrim natijalarini ham o'zida aks ettiradi [2;501–503-b.]. Mazkur maqolaning maqsadi Bahmanyorning inson, aql va nafs haqidagi qarashlarini o'zaro bog'liq holda tahlil qilish, ularning ma'naviy kamolot masalasi bilan aloqasini aniqlash hamda ushbu merosning zamonaviy tarbiyaviy ahamiyatini yoritishdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Bahmanyor falsafiy merosi xorijiy tadqiqotlarda, avvalo, Ibn Sino maktabi va Sharq peripatetizmi doirasida o'rganilgan. Hans Daiber Bahmanyorni Ibn Sinoning bevosita shogirdi va uning falsafiy qarashlarini yetkazgan muhim mutafakkir sifatida tavsiflab, "Kitob at-tahsil"ning tuzilishi, yaratilish davri va asosiy mazmuni haqida muhim ma'lumotlar bergan [2;501–503-b.]. Jules Janssens esa Bahmanyorni faqat ustoz qarashlarini takrorlagan shogird sifatida baholash yetarli emasligini ko'rsatib, ayrim metafizik masalalarda uning Ibn Sino ta'limotini qayta talqin qilgan jihatlarini tahlil qilgan [3;177–197-b.].

Meryem Sebti tadqiqotlari maqola mavzusiga bevosita yaqin bo'lib, ularda Bahmanyorning aqliy idrok, tasavvur, o'zini anglash hamda tana va nafs munosabati haqidagi qarashlari "Kitob at-tahsil" asosida o'rganilgan [4;189–210-b.; 5;525–540-b.]. Ismail Tash Bahmanyorning bir necha asarlari misolida uning falsafasining umumiy xususiyatlarini yoritgan va mutafakkirni Ibn Sino g'oyalarining muhim sharhlovchilaridan biri sifatida baholagan [6;37–53-b.]. Teymur Malikovning so'nggi tadqiqotida esa "Kitob at-tahsil"ning metafizika qismi, uning tuzilishi, manbalari va Ibn Sino falsafasi bilan mushtarak hamda farqli tomonlari tizimli tadqiq etilgan [7].

Mavjud adabiyotlar tahlili Bahmanyorning Ibn Sino maktabidagi o‘rni, metafizik qarashlari, idrok va nafs masalalari alohida yo‘nalishlarda ancha keng o‘rganilganini ko‘rsatadi. Biroq insonning aqliy kamoloti, o‘zini anglashi, nafsni boshqarishi va ma’naviy-axloqiy yetukligi o‘rtasidagi bog‘liqlikni bir butun konseptual yo‘nalishda talqin qilish masalasi qo‘shimcha tahlilni talab qiladi. Mazkur maqola aynan shu jihatga e’tibor qaratadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning metodologik asosini tarixiy-falsafiy, qiyosiy, tizimli va konseptual tahlil usullari tashkil etadi. Tarixiy-falsafiy yondashuv Bahmanyor qarashlarini XI asr Sharq peripatetizmi va Ibn Sino maktabi doirasida ko‘rib chiqishga xizmat qildi. Qiyosiy usul orqali Bahmanyorning inson, aql va nafs masalalariga oid qarashlari Ibn Sino an’anasi bilan solishtirildi. Tizimli tahlil “inson – aql – nafs – bilim – kamolot” tushunchalari o‘rtasidagi ichki aloqalarni aniqlash uchun qo‘llanildi. Birlamchi manba sifatida “Kitob at-tahsil”ning Murtazo Mutahhari tahriridagi nashri [1], ikkilamchi manba sifatida esa zamonaviy bahmanyorshunoslik tadqiqotlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Bahmanyor qarashlarida inson masalasi aql va nafs tushunchalari bilan uzviy bog‘liq. Peripatetik falsafa an’anasida insonning boshqa mavjudotlardan asosiy farqi uning aqliy bilish qobiliyatida namoyon bo‘ladi. Inson sezgi va tasavvur orqali tashqi olam haqidagi ma’lumotlarni qabul qiladi, aql esa ularni umumlashtirish va mohiyatni anglash imkonini beradi. Shu ma’noda insonning kamoloti faqat tabiiy ehtiyojlarning qondirilishi bilan emas, balki bilish imkoniyatlarining rivojlanishi bilan ham belgilanadi. Bahmanyorning idrok va o‘zini anglash haqidagi qarashlarini tahlil qilgan tadqiqotlarda ham aqliy idrok insonning o‘z mohiyatini anglashida muhim o‘rin tutishi ko‘rsatiladi [4;189–210-b.].

“Kitob at-tahsil”da mantiqqa alohida o‘rin berilishi Bahmanyor uchun to‘g‘ri fikrlashning nazariy ahamiyatini ko‘rsatadi. Mantiq aql faoliyatini tartibga soluvchi vosita bo‘lib, insonni hukm va xulosalardagi xatolardan saqlaydi. Shuning uchun aqlni rivojlantirish faqat ma’lumot to‘plash emas, balki dalilni farqlash, sabab-oqibat munosabatlarini anglash va asoslangan xulosaga kelish qobiliyatini shakllantirish bilan bog‘liq. Bahmanyorning Ibn Sino falsafasini umumlashtiribgina qolmay, ayrim masalalarda qayta talqin qilgani haqidagi tadqiqotlar uning aqliy faoliyatga ijodiy yondashganini ham ko‘rsatadi [3;177–197-b.].

Bahmanyor falsafasida nafs insonning hayotiy, hissiy va aqliy faoliyatini tushuntirishda asosiy tushunchalardan biridir. Tana va nafs munosabati masalasi yuzasidan M. Sebti olib borgan tadqiqot Bahmanyorda ularning aloqasi murakkab ontologik muammo sifatida qo‘yilganini ko‘rsatadi [5;525–540-b.]. Inson o‘zini faqat jism bilan tenglashtirmaydi: u idrok etadi, eslaydi, tanlaydi, fikrlaydi va o‘z faoliyatiga baho beradi. Shu jihatdan, nafs haqidagi ta’limot insonning o‘zini anglash masalasiga olib keladi. Aql esa ushbu ichki faoliyatning eng yuqori bilish quvvati sifatida namoyon bo‘ladi.

Maqola doirasida “ma’naviy kamolot” tushunchasi Bahmanyorning aql va nafs haqidagi qarashlaridan kelib chiqadigan falsafiy natija sifatida talqin qilinadi. Ya’ni, aqliy kamolot insonning faqat nazariy bilimini ko‘paytirishi emas, balki o‘z xatti-harakatini anglab boshqarishiga, foydali va zararli mayllarni farqlashiga ham imkon yaratadi. Bunday talqin Ibn Sino maktabidagi nazariy va amaliy aqlning o‘zaro bog‘liqligi bilan hamohangdir. Shuning uchun Bahmanyor merosida bilim va kamolot o‘rtasidagi munosabatni faqat epistemologik emas, balki insonning o‘zini takomillashtirish imkoniyati bilan bog‘liq antropologik masala sifatida ham ko‘rish mumkin.

Bahmanyor ta’limotida bilimning o‘rni ayniqsa muhim. Aql tug‘ma imkoniyatga ega bo‘lsa-da, uning real salohiyati ta’lim, mushohada, tajriba va izchil fikrlash orqali yuzaga chiqadi. Demak, inson kamolotida bilim olish jarayoni faol xarakterga ega. Inson tayyor haqiqatlarni qabul qilish bilangina cheklanmay, ularni tahlil qilishi va asosini tushunishi zarur. Bugungi ta’lim nuqtayi nazaridan, bu fikr mustaqil va tanqidiy tafakkurni shakllantirish bilan uyg‘unlashadi. Tahlil natijasida uchta muhim jihat ajralib chiqadi. Birinchidan, Bahmanyor falsafasida insonning o‘ziga xosligi aqliy bilish va o‘zini anglash imkoniyati bilan bog‘liq. Ikkinchidan, aql insonning nazariy bilish faoliyatini tartibga soluvchi, uni hissiy idrokdan umumiy tushunchalar va asoslangan xulosalarga olib boruvchi kuch sifatida namoyon bo‘ladi. Uchinchidan, nafs va aql o‘rtasidagi munosabat insonning o‘z faoliyatini boshqarishi va takomillashtirishi mumkinligini ko‘rsatadi. Shu asosda ma’naviy kamolot bilim, o‘zini anglash va ongli xulqning uyg‘un rivojlanishi sifatida talqin qilinishi mumkin.

Mazkur natijalar yoshlar tarbiyasi uchun ham nazariy ahamiyatga ega. Hozirgi axborot muhitida fikr va g‘oyalarni tanqidiy baholash, dalil bilan taxminni farqlash va mustaqil xulosa chiqarish muhim. Bahmanyorning aql va bilishga bergan e’tibori ushbu vazifani tarixiy-falsafiy asos bilan boyitadi va kasbiy bilimni axloqiy mas’uliyat bilan uyg‘unlashtirish zarurligini ko‘rsatadi.

Xulosa va takliflar. Abulhasan Bahmanyorning inson, aql va nafs haqidagi qarashlari Sharq peripatetizmining muhim antropologik va gnoseologik yo‘nalishlaridan birini tashkil etadi. Tahlil shuni ko‘rsatdi-

ki, mutafakkir merosida insonning kamoloti uning bilish imkoniyati, aqliy faoliyati va o‘zini anglash qobiliyati bilan chambarchas bog‘langan. Aql nazariy bilish vositasi bo‘lish bilan birga, inson faoliyatini ongli ravishda tartibga solishga imkon beruvchi kuch sifatida talqin qilinadi. Nafs masalasi esa insonning jismoniy, hissiy va aqliy jihatlarini bir butun holda anglashga xizmat qiladi. Shu sababli Bahmanyor qarashlaridagi ma’naviy kamolotni bilim, o‘zini anglash, aqliy nazorat va mas’uliyatli xulqning uyg‘unligi sifatida izohlash mumkin.

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, “Kitob at-tahsil”ni o‘zbek tilida ilmiy izohlar bilan o‘rganish, Bahmanyorning inson va aql haqidagi qarashlarini Ibn Sino hamda boshqa peripatetiklar bilan qiyosiy tadqiq etish, shuningdek, uning aql va o‘zini anglash haqidagi g‘oyalaridan falsafiy hamda ma’naviy-ma’rifiy ta’limda manbashunoslik asosida foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Bahmanyār ibn al-Marzubān. Al-Taḥṣīl / taṣḥīḥ va ta’liq Murtazā Muṭahharī. Tehran, Dānešgāh-e Tehrān, 1970, 896-bet.

(2). Daiber H. Bahmanyār, Kīā // Encyclopaedia Iranica. 1988, vol. III, Fasc. 5, p. 501–503.

(3). Janssens J. Bahmanyār ibn Marzubān: A Faithful Disciple of Ibn Sīnā? Before and After Avicenna / ed. D.C.Reisman. Leiden–Boston, Brill, 2003, p. 177–197.

(4). Sebti M. Intellection, imagination et aperception de soi dans le Livre du résultat (Kitāb al-Taḥṣīl) de Bahmanyār ibn al-Marzūbān. Chôra. 2005–2006, № 3–4, p. 189–210.

(5). Sebti M. The Ontological Link between Body and Soul in Bahmanyār’s Kitāb al-Taḥṣīl // The Muslim World. 2012, vol. 102, № 3–4, p. 525–540.

(6). Taş İ. Ebu’l Hasan Behmenyar ve Felsefesi. Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi. 2012, № 14, p. 37–53.

(7). Malikov T. Bahmanyār’s al-Taḥṣīl: A Study and Translation of Book Two – Metaphysics, PhD Dissertation. Pisa: Scuola Normale Superiore, 2023.

(8). Бахманяр ал-Азербайджани. Ат-тахсил (Познание). Книга первая, пер. с араб., ввод. статья и коммент., А.В.Сагадеева. Баку, “Элм”, 1983.

Tilavova Umida Qahramonovna (Navoiy davlat universiteti “Ijtimoiy fanlar” kafedrasi katta o‘qituvchisi (PhD); e-mail: umidatilavova77@gmail.com)

SUN’IY INTELLEKT DAVRIDA SHAXS AVTONOMIYASI TRANSFORMATSIYASINING IJTIMOIY-FALSAFIY TAHLILI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada sun’iy intellektning jadal rivojlanishi sharoitida shaxs avtonomiyasi bilan bog‘liq ijtimoiy-falsafiy o‘zgarishlar tahlil qilinadi. An’anaviy falsafada avtonomiya shaxsning o‘z xohish-istaklari, qadriyatlari va ongli tanlovi asosida mustaqil qaror qabul qilish qobiliyati sifatida talqin qilingan bo‘lsa, sun’iy intellekt davrida ushbu tushuncha tamoman yangi mazmun kasb etmoqda. Endilikda inson hayotining ajralmas qismiga aylanib borayotgan sun’iy intellekt uning fikrlashi, tanlovi va xatti-harakatlariga bevosita va bilvosita ta’sir ko‘rsatmoqda. Maqolada sun’iy intellekt va shaxs avtonomiyasi o‘rtasidagi munosabat murakkab, shu bilan birga, dialektik aloqadagi tizim sifatida tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *sun’iy intellekt, shaxs avtonomiyasi, avtonomiya transformatsiyasi, erkinlik, tanlov, raqamli jamiyat.*

Тилавова Умида Кахрамоновна (старший преподаватель кафедры социальных наук Навоийского государственного университета (PhD); E-mail: umidatilavova77@gmail.com)

СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ ТРАНСФОРМАЦИИ АВТОНОМИИ ЛИЧНОСТИ В ЭПОХУ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Аннотация. *В данной статье анализируются социально-философские изменения, связанные с автономией личности в условиях стремительного развития искусственного интеллекта. Если в традиционной философии автономия трактовалась как способность личности самостоятельно принимать решения на основе собственных желаний, ценностей и осознанного выбора, то в эпоху искусственного интеллекта данное понятие приобретает совершенно новое содержание. В настоящее время искусственный интеллект, постепенно становясь неотъемлемой частью человеческой жизни, оказывает прямое и косвенное влияние на мышление, выбор и поведение человека. В статье анализируется взаимосвязь между искусственным интеллектом и индивидуальной автономией как система, характеризующаяся сложными диалектическими связями.*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, автономия личности, трансформация автономии, свобода, выбор, цифровое общество.*